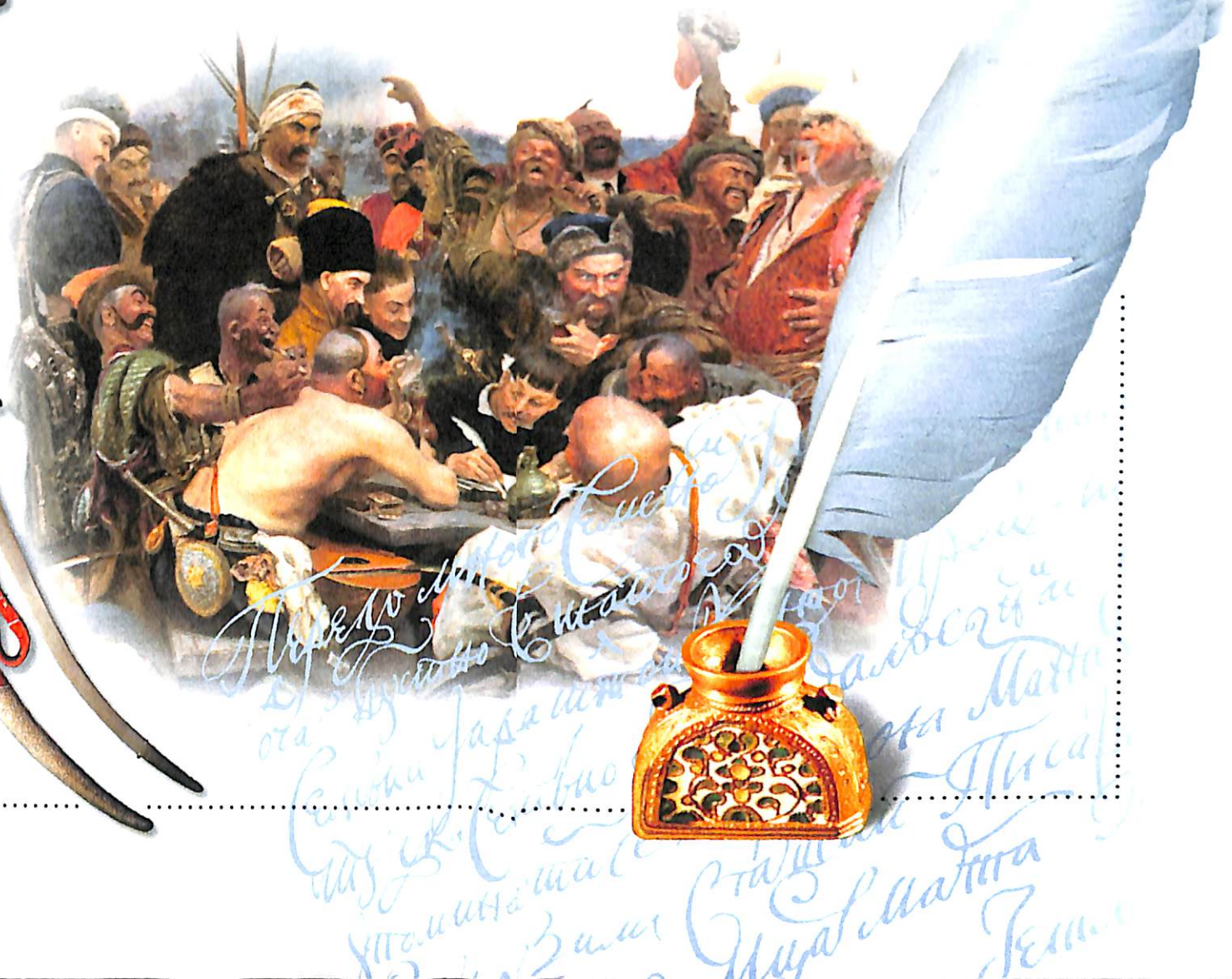
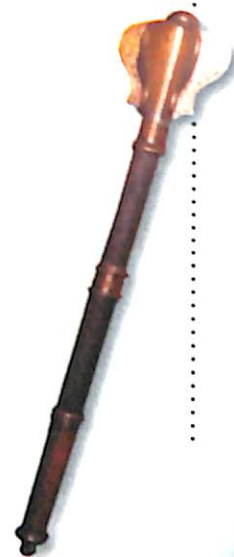
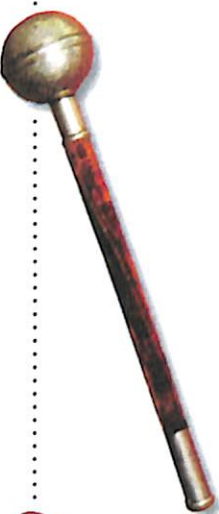

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

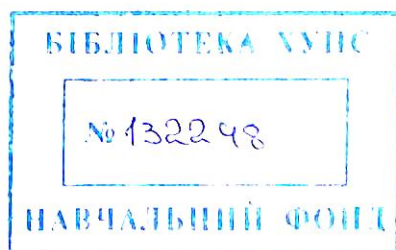
90(47.2)
У45

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ПРИ ЗАПОРІЗЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Видання друге,
доповнене і перероблене

КИЇВ
«ГЕНЕЗА»

ЗАПОРІЖЖЯ
«ПРЕМ'ЄР»

2006

Редакційна колегія:

Ф. Г. Турченко, доктор історичних наук, професор, керівник авторського колективу
С. Р. Лях, доктор історичних наук, професор, відповідальний редактор
І. Б. Гирич, кандидат історичних наук
Я. Р. Дашкевич, доктор історичних наук, професор
В. В. Кравченко, доктор історичних наук, професор
Ю. А. Мицик, доктор історичних наук, професор
В. В. Німчук, доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України
Д. П. Пилипчук, науковий та літературний редактор
П. Т. Тронько, доктор історичних наук, професор, академік НАН України
О. А. Удод, доктор історичних наук, професор
В. А. Чабаненко, доктор філологічних наук, професор
Г. К. Швидько, доктор історичних наук, професор

Видання здійснено за фінансової підтримки АКБ «Форум»

БАНК ФОРУМ

Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. *Ф. Г. Турченко*;
У455 Відпов. ред. *С. Р. Лях*. — Вид. 2-е, доп. і перероб. — Київ: Генеза; Запоріжжя:
Прем'єр, 2006. — 672 с.: іл., карти.
ISBN 966-504-409-5
ISBN 966-685-148-2

Видання вперше комплексно представляє читачеві один із найяскравіших феноменів вітчизняної історії — українське козацтво.

У 1648 статтях енциклопедії відображено обставини виникнення козацтва та його роль в історії, військове мистецтво, громадський устрій, судочинство, господарську діяльність, побут, звичаї та духовність, міжнародні контакти. Подається інформація про найвидатніші постаті козацької історії та про вітчизняних і зарубіжних державних діячів, дипломатів, учених, письменників і митців, об'єктом уваги яких було козацтво. Показано розвиток традицій українського козацтва у ХІХ—ХХ століттях та в наші дні.

Подано 325 ілюстрацій та 87 карт.

Книга розрахована на широке коло читачів.

ББК ТЗ(4Укр)46/6/я20

- © Видавництво «Генеза», склад, редагування, художнє оформлення, 2005
- © Видавництво «Генеза», склад, редагування, макет, обкладинка, суперобкладинка, 2002
- © Видавництво «Прем'єр», художнє оформлення, 2002
- © С. Р. Лях, Ф. Г. Турченко та інші автори (список див. на с. 671), 2004

ISBN 966-504-409-5
ISBN 966-685-148-2

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Пропоноване читачеві видання присвячене одному з найяскравіших феноменів вітчизняної історії — українському козацтву. Неможливо знайти у минулому України якесь інше явище, яке б так глибоко і різнопланово вплинуло на історичну долю всього українського народу. З початків козацтва і до сьогоднішнього дня, а, вочевидь, і на майбутнє, життя українців — «і мертвих, і живих, і ненароджених», усієї нації з її минулим, сучасним і майбутнім — було, є і, поза сумнівом, буде нерозривно пов'язане з козацтвом. Небагато знайдеться в Україні людей, які не погодяться із цією думкою. Переконаність у надзвичайно важливій ролі козацтва в історії України — це одна з тих небагатьох істин, яка не викликає сумніву у людей з різними, навіть протилежними поглядами на політику, ідеологію та історію. Це та сторінка історії, яка інтегрує, об'єднує наше й досі розколоте суспільство. Козацьке минуле так глибоко й органічно вкарбувалося в історичну пам'ять народу, що на його тлі сьогоденні політичні розбіжності набувають другорядного значення. Тематично історія українського козацтва охоплює безліч різнопланових сюжетів. Вона багатогранна, як саме його життя. Козацтво — це не лише суспільний стан з особливим способом життя, не лише самобутнє військове формування з тільки йому притаманним плетивом дипломатичних відносин з близькими і далекими сусідами. Козацтво було неповторною моделлю суспільного розвитку з оригінальним соціально-політичним устроєм, своєрідним побутом, традиціями, етичними і правовими нормами та інститутами, культурою, фольклором. З козацтвом пов'язана і величезна кількість специфічних термінів та виразів, які сьогодні малозрозумілі не лише широкому загалові, а й багатьом професійним історикам. Козацтво — це надзвичайно широкий у своїх вимірах і різноманітний у проявах світ — манливий і загадковий. Він завжди притягував до себе небайдужих і творчих людей. Історію українського козацтва вивчало багато поколінь вітчизняних і зарубіжних учених. Героїка козацького минулого надихала українських та іноземних письменників, художників, композиторів і кінематографістів. Це — сотні авторів, тисячі наукових досліджень і художніх творів, величезний обсяг інформації. Але для сучасного масового читача історія українського козацтва, справжні масштаби його величезного внеску в усі сфери життя українського народу залишаються малодоступними. Книги минулих десятиліть і століть у радянські часи перевидавалися рідко і суто вибірково. Серед професійних істориків у радянський період знавців козацтва було мало. Для партійно-державного керівництва Радянського Союзу ця тема була небажаною, бо могла викликати небезпечні настрої та асоціації.

Після відродження державної незалежності України інтерес суспільства до козацького минулого, до власного історичного коріння значно посилюється. Це пов'язано з розгортанням процесів державотворення, подальшим

розкриттям і розвитком української національної ідеї, пошуками власної національної ідентичності, прагненням знайти у минулому міцну опору, щоб упевненіше дивитись у майбутнє. За цих умов стали перевидаватися старі дослідження про козацтво і публікуватися нові. Але ці публікації не можуть задовольнити масового читача, який прагне різнопланової і вичерпної інформації, одержання якої не вимагало б складного бібліографічного пошуку. Цим вимогам відповідає довідкове видання енциклопедичного типу, в якому можна було б знайти матеріали про всі найважливіші сторони життя козацтва. Потреба в такому виданні відчувається й у середній та вищій школі, і у військових частинах, і серед широкого загалу читачів, і навіть серед професійних істориків. Саме тому укладачі пропонованої книги вдалися до жанру малої енциклопедії. У такому виданні, на думку авторського колективу, можна досить повно розкрити всю багатогранність і оригінальність козацтва, висвітлити основні аспекти його історичного минулого: обставини виникнення, становлення і роль в історії, військове мистецтво, соціальний устрій, духовний світ, господарську діяльність, побут, судочинство, відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії, літературі, мистецтві, усній народній творчості тощо. При цьому укладачі Малої енциклопедії «Українське козацтво» не претендують на вичерпність тематичного набору, а прагнуть дати лише важливі факти, події, біографії, охарактеризувати найважливіші процеси, історико-географічні об'єкти, терміни тощо.

Всього в Малій енциклопедії вміщено 1648 статей і довідок, авторами яких є 159 вчених — істориків, літературознавців, мовознавців, мистецтвознавців, етнологів з Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Львова, Луцька, Полтави, Харкова, Херсона, Черкас та інших міст. В енциклопедії подано 325 ілюстрацій і 87 карт. Матеріали цього науково-довідкового видання ґрунтуються на різноманітних історичних, етнографічних, археологічних, історико-географічних, літературно-художніх джерелах. Їх автори широко використовували наукові праці вітчизняних істориків В. Антоновича, О. Апановича, Д. Багалія, В. Голобуцького, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Я. Дзири, Д. Дорошенка, В. Дядиченка, М. Костомарова, І. Крип'якевича, В. Липинського, М. Максимовича, Ю. Мицика, О. Оглоблина, В. Сергійчука, А. Скальковського, М. Слабченка, А. Слюсарського, В. Смолія, В. Степанкова, В. Щербака, Д. Яворницького, А. Яковліва та багатьох інших. Залучені також результати досліджень етнографів, літературознавців, археологів, мистецтвознавців.

Енциклопедію «Українське козацтво» не випадково названо малою. В ній зроблено спробу подати читачеві певний мінімум інформації, який відображає складний і суперечливий стан розвитку сучасної української історичної науки та історіографії козацтва зокрема. Редколегія

енциклопедії свідомо того, що ряд питань козацької історії висвітлено не досить повно, залишено широке поле для дискусій і корективів. Однак набагато хибнішою була б, на наш погляд, практика пасивного вичікування. Кожна енциклопедія підводить підсумок багаторічним дослідженням у певній галузі і водночас закладає фундамент для подальшого наукового пошуку й поступу.

Представлені в енциклопедії статті й довідки взаємно доповнюють одна одну і в комплексі дають досить повне уявлення про головні історичні процеси та події, пов'язані з виникненням українського козацтва, становленням його як особливого стану суспільства, роллю в історії українського народу, місцем у міжнародному житті.

Виникнення українського козацтва і його вихід на історичну арену читач Малої енциклопедії простежить за багатьма статтями, у т. ч.: *Козак, Козацтво, Дике поле, Бродники, Уходники, Уходництво, Здобичництво, Запорозька Січ, Військо Запорозьке, Реєстрові козаки, Городові козаки, О. Дашкевич, Б. Претвич, Д. Вишневецький* та ін. У них розкриваються складні історичні умови українського середньовіччя, в яких відбувалося становлення козацтва як особливої верстви населення. Зокрема, вказується на посилення в 15–16 ст. польського впливу в Україні, інтенсивний процес денаціоналізації української верхівки. За цих умов саме козацтву судилося підхопити естафету представництва національних, релігійних і державницьких прав України, яку не змогла втримати ослаблена, зденаціоналізована українська родова аристократія.

Зовнішні фактори, які впливали на формування українського козацтва, розглядаються у статтях *Велике князівство Литовське, Кримське ханство, Османська імперія, Молдовське князівство, Валахія, Ногайські орди, Буджацька орда, Очаківська орда, Ясир, Яничари* та ін. У цих статтях наводяться факти, які свідчать, що у 2-й пол. 16 ст. внаслідок численних набігів татарських орд, масових вбивств і виведення в полон великих мас населення стала цілком реальною перспектива обезлюднення України, зникнення українців як окремого етносу. Захистити територію України від погромних нападів литовська і польська влада виявилася не в змозі. Це завдання взяло на себе козацтво.

Формування козацтва розглядається в енциклопедії на тлі наступу *Речі Посполитої* на національно-релігійні, економічні та політичні права українців, який особливо посилювався в 2-й пол. 16 ст. Пов'язані з цим події описані у статтях *Люблінська унія 1569, Берестейська унія 1596*. Цей наступ викликав рішучий опір усіх верств українського суспільства, особливо козацтва. Усвідомивши себе важливою силою в боротьбі з татаро-турецькою агресією, козацтво стало вимагати для себе певних громадсько-політичних прав та їх гарантій Річчю Посполитою. Поступово воно перетворилося на важливий чинник політичного життя, а хвиля збройних повстань, що заповнили історію України з кінця 16 ст. до 1638 р., свідчила про наростання військово-політичного потенціалу українського козацтва (див. *Козацькі війни, Повстання 1591–93, Битва під П'яткою 1593, Повстання 1594–96, Битва на Солониці 1596, Повстання 1625, Переяславська угода 1630, Повстання 1638, Битва під Говтвою 1638, Жовнинська битва 1638, Битва на Старці 1638* та ін.).

Одночасно посилюється вплив козацтва на релігійно-церковне і культурне життя України. Православне духів-

ництво, зазначають автори енциклопедії, звертається до козацтва, а козацтво стає на позиції підтримки українського православ'я та української культури. Гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний «з усім Військом Запорозьким» вписався до київського Богоявленського братства. У свою чергу братство заснувало школу, яку згодом митрополит Петро Могила реформував у колегію. З цієї колегії виросла славетна Києво-Могилянська академія. За сприяння Сагайдачного у 1620 р. срусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита Йова Борецького і ще п'ятьох єпископів. Так було відновлено православну ієрархію в Києві, знищену свого часу при сприянні польської влади. Ці події знайшли відображення у статтях *Й. Борецький, П. Могила, П. Сагайдачний* та ін.

Вміщені в енциклопедії матеріали свідчать, що вплив козацтва виходив далеко за межі України і Речі Посполитої у цілому. Контролюючи важливі території на географічних стиках двох великих цивілізацій – християнської і мусульманської, воно досить довго залишалося важливим чинником міжнародного життя. На козацтво змушена була зважати не лише Польща. Вплив козацького чинника постійно відчувала на собі Туреччина. Блискучі перемоги українського козацтва у битвах з військом і флотом Туреччини, тривала боротьба з Кримським ханством суттєво ослаблювали сили Османської імперії і створювали сприятливі передумови для дальшого розвитку європейської цивілізації. Відстоюючи свої права у важкому протистоянні з Польщею, українське козацтво істотно вплинуло на долю цієї держави, як і загалом на майбутнє Центральної і Східної Європи. Уявлення про ці історичні процеси дають статті *Молдовські походи 1594–95, Молдовський похід 1600, Молдовські походи 1650, 1652 і 1653, Морські походи, Хотинська війна 1621, Кримське ханство, Османська імперія, Трансильванія* та ін.

Велика увага в енциклопедії приділяється найбільшому, наймасштабнішому з козацьких повстань, яке почалося у 1648 р. і дуже швидко набуло загальнонародного характеру, справивши величезний вплив на подальшу долю України. Історики називають його по-різному: *Визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького, Національно-визвольною війною, Козацькою революцією, Хмельниччиною*. Кожна з цих назв має право на життя, бо акцентує увагу на дуже важливих, хоча, безперечно, не всіх аспектах того багатогранного історичного процесу, що охопив Україну в 1648–1667 рр. Це повстання швидко переросло у війну, яка охопила всю Україну, мільйони її жителів і відбувалася за всіма правилами тодішнього військового мистецтва. Немає підстав заперечувати й те, що в ході цієї війни відбувся переворот у політичних і соціальних відносинах, який мав справді революційний характер. У Малій енциклопедії для характеристики цих подій використовується термін **Визвольна війна** (див. статті *Визвольна війна українського народу середини 17 ст., Військо Запорозьке, Реєстр 1649, Універсал, Б. Хмельницький* та ін.).

Визвольна війна середини 17 ст. супроводжувалася жорстокими і кровопролитними битвами козацького війська з арміями Речі Посполитої – на той час однієї з наймогутніших держав Європи. Цим битвам присвячено ряд статей енциклопедії, зокрема *Жовтоводська битва 1648, Корсунська битва 1648, Пилявецька битва 1648, Збаразька*

облога 1649, Берестецька битва 1651, Батозька битва 1652, Жванецька облога 1653 та ін.

На увагу читача Малої енциклопедії заслуговує сучасне наукове трактування Переяславського договору 1654 р. і взаємин України з Московським царством (див. *Переяславська рада 1654, Переяславський договір 1654, Березневі статті 1654, С. Богданович-Зарудний, П. Тетеря, Олексій Михайлович та ін.*).

Автори енциклопедії прагнули відбитися у своїх статтях і ту смугу в історії України, яка почалася після смерті Богдана Хмельницького і отримала назву «Руїни» (див. *Руїна, Чорна рада 1663, В. Золотаренко, Я. Самко та ін.*). Це той трагічний період, коли Україна поринула у вир самознищення, а сусіди, виходячи зі своїх інтересів, підтримували нестабільність у краї і конфлікти всередині українського суспільства. Територія України виявилася розшматованою. Поступово українці втрачали завоювання Визвольної війни. Автономний козацький устрій зберігався лише на Лівобережжі, в Гетьманщині, і все більше і більше обмежувався царизмом. Врешті-решт, у 1764 р. гетьманство було ліквідоване, у 1775 р. за наказом уряду генерал Текелій зруйнував Запорозьку Січ, а у 1781 р. було знищено полково-сотенний адміністративний устрій. Козаків перетворювали у державних селян і кріпаків, а козацька старшина наділялася правами російського дворянства. Ці події в енциклопедії оцінюються як чергова трагедія українського народу. Вдруге за свою історію він втратив свою державність та національну еліту. В Малій енциклопедії цю сторінку історії України висвітлено в статтях *Московські статті 1665, Конотопські статті 1672, Коломацькі статті 1687, Малоросійський приказ, Малоросійська колегія, Правління гетьманського уряду, «Рішительні пункти», Зруйнування Запорозької Січі 1709, Атакування Січі 1775, К. Розумовський, П. Текелій та ін.*

Автори енциклопедії звертають увагу читача й на ті козацькі формування, які існували після ліквідації Гетьманщини і знищення Запорозької Січі (див. *Бузьке козацьке військо, Задунайська Січ, Чорноморське козацьке військо, Катеринославське козацьке військо, Кубанське козацтво, Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо, Українські козацькі полки 1812–15, Азовське козацьке військо та ін.*).

Велика група статей і довідок енциклопедії присвячена окремим сторонам життя козацтва.

Значна увага в Малій енциклопедії приділена **військовій діяльності**. В узагальнюючій статті (див. *Військове мистецтво українського козацтва*) показано розвиток військового мистецтва козацтва від часів його зародження до ліквідації наприкінці 18 ст. російським урядом. Ряд статей присвячено специфічним видам бойової діяльності козацтва (*Морські походи, Прикордонна служба, Розвідка, Контррозвідка*). Окремими статтями характеризуються основні бойові порядки і прийоми, що використовувалися козаками (*Батовий стрій, Засідка, Лава, Розгардіяш, Табір козацький тощо*). В енциклопедії описано всі найбільші битви козацьких військ. Організаційна структура козацького війська розкривається в статтях *Козацьке військо, Полк, Сотня*. Крім того, переважній більшості козацьких полків присвячені окремі статті (*Вінницький полк, Волинський полк, Гадяцький полк, Глухівський полк, Канівський полк, Київський полк, Кропивнянський полк та ін.* -- всього 47 статей). У них коротко розкривається

історія відповідного полку, називаються його сотні та найвідоміші полковники.

Значну увагу приділено озброєнню козаків. Описано такий важливий рід військ, як *Артилерія*. В окремих статтях розглянуто використання козаками холодної і вогнепальної зброї (див. статті *Вогнепальна зброя, Холодна зброя*). Окремо описуються найпоширеніші види вогнепальної (*Мушкет, Гвинтівка, Пістоль, Рушниця, Фальконет, Шмигівниця та ін.*) та холодної зброї (*Алебарда, Келеп, Кинджал, Піка, Рогатина, Шабля, Ятаган тощо*). Розглядаються й певні види спорядження, які забезпечували використання зброї: *Порохівниця, Натруска, Кулелійка, Ладівниця тощо*. Описуються відомі матеріали, з яких виготовляли високоякісні зразки зброї – *Булат, Дамаск*. Про козацькі бойові мистецтва йдеться у статтях *«Спас», Бойовий гопак, «Хрест»*.

Цілий комплекс статей присвячений розкриттю соціально-політичної організації козацтва. Основні засади організації козацької спільноти, короткий історичний нарис її подано у статті *Козацтво*. Найвищим органам влади козацтва присвячено статті *Гетьман, Рада козацька, Генеральна військова рада, Генеральна старшина, Генеральний військовий суд*.

Важливе місце в Малій енциклопедії відведено запорозькому козацтву (див., зокрема, однойменну статтю). У статті *Запорозька Січ* розповідається про становлення козацької республіки, її роль в історії України. В окремих статтях представлено всі відомі Січі (*Хортицька Січ, Томаківська Січ, Микитинська Січ, Чортомлицька Січ, Олешківська Січ, Кам'янська Січ, Нова Січ, Базавлуцька Січ*). Організацію управління територією Війська Запорозького показано у статтях *Вольності Війська Запорозького Низового, Кіш, Паланка*. Дається характеристика кожної з паланок (див. *Бугогардієвська паланка, Інгульська паланка, Кальміуська паланка, Кодацька паланка, Орільська паланка, Проноїнська паланка, Протовчанська паланка, Самарська паланка*).

У статтях *Реєстр 1581, Реєстр 1638, Реєстр 1649* розкривається методика проведення козацьких переписів, наводяться дані про кількість козаків, зафіксовану під час їх проведення.

Комплекс статей розкриває державотворчий потенціал козацтва. У статті *Гетьманщина* розповідається про козацьку державу – Гетьманщину, про її устрій та історію. Є стаття, присвячена *Конституції Пилипа Орлика*. В низці окремих статей розповідається про органи управління Гетьманщиною (*Генеральна військова канцелярія, Генеральна скарбова канцелярія, Малоросійська колегія тощо*). Адміністративний устрій Гетьманщини показаний у статті *Полково-сотенний устрій*.

Низку статей Малої енциклопедії присвячено характеристиці козацької старшини. У статті *Козацька старшина* дається короткий історичний нарис становлення цієї козацької верстви, описуються принципи її комплектування, основні права, система забезпечення. У статтях *Генеральна старшина, Січова старшина, Полкова старшина* внокремлюються і описуються розряди старшини. Опис конкретних старшинських посад, перелік відповідних повноважень і прав дається в окремих статтях (*Військовий довбиш, Військовий обозний, Військовий пушкар, Військовий скотар, Військовий табунник, Військовий товмач, Військовий шафар та ін.*).

Автори подають детальну характеристику козацької символіки. У статті *Клейноди* розглянуто історію утвердження символів козацького війська, їх історичну долю. У статтях *Прапор, Корогва, Булава, Пернач, Бунчук, Литавери, Каламар* дається опис цих регалій, розповідається про їх функціонування.

Низку статей присвячено самотутній козацькій судовій системі. У статті *Козацький суд* показано систему козацьких судів. У статтях *Звичаєве право* та *«Права, за якими судиться малоросійський народ»* розповідається про козацьке право, а в статті *Козацьке судочинство* — про порядок здійснення правосуддя козацькими судами.

Окремі статті енциклопедії характеризують місце і роль православної церкви в житті козацтва. У статті *Церковний устрій Запорозьких Вольностей* показано організацію церкви на Запорозжжі, її роль у житті козацтва, ставлення козаків до православної віри. Розповідається про відомі козацькі монастирі (див. *Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, Межигірський ставропигійний монастир*), пояснюється значення деяких церковних термінів (*Ктитор, Каплиця*), описуються певні культові предмети (*Новокодацька ікона Божої Матері, Складень*).

Міжнародні зв'язки козацтва відображені у статтях *Українське козацтво в міжнародних відносинах, Грецька хата*. Найважливіші міжнародні угоди Війська Запорозького — *Зборівський договір 1649, Білоцерківський договір 1651, Переяславський договір 1654, Гадяцький договір 1658* та ін. — детально описано в окремих статтях.

Комплекс статей описує економічну базу козацтва. У статтях *Господарські заняття козацтва, Зимівник, Хутір* описуються особливості козацького господарства, шлях його розвитку. Низку статей присвячено окремим господарчим галузям: *Землеробство, Мисливство, Рибальство, Скотарство* тощо. У деяких статтях пояснено специфічні козацькі терміни, пов'язані з господарюванням (*Жак, Голова, Рубань, Аргат* тощо).

Крім того, у ряді статей описано найпоширеніші ремесла козацької доби (*Гончарство, Людвисарство, Конвісарство* тощо) й пояснено деякі терміни, пов'язані з ремеслом (*Гамарня, Гута, Поташна буда*).

Козацький побут розкривається, зокрема, в статтях *Козацьке вбрання* та *Козацьке харчування*. У статті *Козацьке вбрання* вказано основні чинники, що впливали на його формування, названо основні види тканин, які використовувалися для пошиття козацького костюма, описано основні види козацького одягу. При розгляді козацького харчування показано його особливості, що були зумовлені специфікою козацького способу життя. Показано систему забезпечення провіантом козацького війська, розкрито специфічні особливості харчування козаків на Січі (особливо в куренях). У спеціальних статтях описано найхарактерніші для козаків типи одягу (*Жупан, Кунтуш*) та найпопулярніші козацькі страви (*Саламаха, Тетеря* тощо). Окрему статтю присвячено поширеній серед козаків звичці вживання тютюну (див. статтю *Тютюн*). Крім того, в окремих статтях розповідається і про специфічні козацькі предмети побуту (*Вагани, Люлька, Михайлик, Стябло* тощо).

У Малій енциклопедії знайшли відображення і такі специфічні сфери життєдіяльності козацтва, як педагогіка і медицина. Їм присвячено статті *Козацька педагогіка, Козацька медицина, Шпиталь, Школа січова, Шкільні отамани*.

Мала енциклопедія подає сотні біографічних статей. У них читач знайде життєписи відомих гетьманів, видатних козацьких полковників, козацьких старшин, славетних героїв, інших визначних діячів історії українського козацтва (див. *І. Богун, І. Виговський, А. Войнаровський, О. Гоголь, К. Гордієнко, Д. Гуня, М. Дорошенко, П. Дорошенко, М. Залізняк, Л. Капуста, С. Кішка, І. Мазепа, Н. Морозенко, С. Наливайко, Ю. Немирич, Д. Нечай, П. Орлик, Я. Острянин, П. Павлюк, П. Полуботок, П. Коначевич-Сагайдачний, І. Сірко, Т. Федорович* та багато ін.). Показується роль цих діячів в українській історії, їхній внесок у національно-визвольну боротьбу.

Крім козацьких персоналій, окремі статті присвячені найвидатнішим противникам козацтва (російським та польським вельможам, кримським ханам та ін.), чия діяльність справила значний вплив на історію козацтва (див. *Стефан Баторій, О. Безбородько, Я. Вишневецький, Владислав IV, Д. Заславський, Іслам-Гірей III, Катерина II, С. Конснопольський, В. Лупул, Олексій Михайлович, М. Потоцький, Г. Потьомкін, Г. Ромодановський, Сигізмунд II Август, Фрідріх I, Шагін-Гірей, Ян III Собеський* та ін.).

Читачеві пропонується чималий комплекс статей, які описують різноманітні географічні об'єкти, пов'язані з історією козацтва. Серед них — місця найбільших битв козацького війська, найвідоміші річки, урочища, шляхи, переправи (див. *Ворскла, Дніпро, Дністер, Інгул, Інгулець, Сула, Ізюмський шлях, Муравський шлях, Базавлуг, Великий Луг, Кам'яний Затон, Кумейки, Тавань, Томаківка, Тягиня* та ін.). Описуються також найвідоміші з історії козацтва міста й села України (*Батури, Берестечко, Біла Церква, Вінниця, Гадяч, Германівка, Глухів, Зборів, Збараж, Канів, Київ, Конотон, Львів, Охтирка, Прилуки, Сміла, Суботів, Умань, Харків, Чигирин, Чугуїв, Ямпіль* та ін.). При цьому вказується їх локалізація (в т. ч. і сучасна), подається опис цих об'єктів, фіксуються найважливіші події з козацької історії, пов'язані з цією місцевістю. Дається опис Дніпрових порогів (*Дніпрові пороги, Вільний поріг, Вовнігівський поріг, Звонецький поріг, Кодацький поріг, Лишний поріг, Лоханський поріг, Ненасиць та ін.*). Охарактеризовано власне козацькі регіони — *Запорозжжя, Слобідська Україна, Кубань*. Кілька статей присвячено державам — сусідам українського козацтва: *Великому князівству Литовському, Речі Посполитій, Московській державі, Кримському ханству, Османській імперії, Молдовському князівству, Трансільванії, Валахії*.

Велика група статей і довідок Малої енциклопедії присвячена висвітленню козацької теми в наукових дослідженнях, історичних джерелах. Зокрема, у статтях *Джерела з історії українського козацтва, «Акты Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России», Архів Коша Запорозької Січі, «Історія Русів», Катеринославська вчена архівна комісія, Київська археографічна комісія, Козацькі літописи, «Короткий літопис Малої Росії», Літопис Граб'янки, Літопис Величка, Літопис Самовидця, Рум'янцевський опис* та ін. йдеться про найважливіші джерела, що використовуються дослідниками історії козацтва, та їхні публікації.

У статті *Історіографія українського козацтва* показано розвиток досліджень історії козащини. А в статтях *Археологічні пам'ятки козацької доби* та *Підводна археологія* мовиться про дослідження козацтва археологічними методами. Ряд статей присвячено найвідомішим історикам

українського козацтва. У цих статтях аналізуються передові історичні погляди та науковий доробок того чи того вченого. Зокрема, в енциклопедії читач знайде аналіз внеску у вивчення історії українського козацтва видатних українських вчених 19 – поч. 20 ст. – В. Антоновича, Д. Бантиша-Каменського, Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Липинського, М. Максимовича, М. Маркевича, О. Рігельмана, А. Скальковського, І. Срезневського, І. Франка, Д. Яворницького та ін.

Ряд матеріалів присвячено науковому доробку в галузі козакознавства істориків 20 ст. – О. Апанович, Д. Багалія, І. Борщака, Л. Винара, В. Голубуцького, К. Гусистого, Я. Дашкевича, Я. Дзирі, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, Т. Мацькіна, Ю. Миценка, Д. Наливайка, О. Оглоблїна, Н. Палонської-Василенко, В. Сергійчука, Ф. Сисина, В. Січинського, М. Слабченка, В. Смалія, В. Степанкова, О. Субтельного та ін.

Особливий інтерес читачів енциклопедії викликати має внесок іноземців у вивчення українського козацтва. Подано статті про Д. Байрона, Г. Боулана, А. Віміну, Вольтера, А. Гваньїні, Р. Гейденштейна, В. Гюґо, Й.-Х. Енгеля, Карла XII, О. Кромвеля, Людовіка XIV, Е. Лясоту, П. Меріме, Г.-Ф. Міллера, П. Шевальє, Ж. Шерера та багатьох інших іноземних мандрівників, державних діячів, дипломатів, істориків, мислителів і митців, які цікавились українським козацтвом.

Величезний вплив, який справляло і справляє козацтво на творчість письменників, зумовив появу великої кількості літературних творів, присвячених цій темі. У Малій енциклопедії вміщено ряд статей, в яких аналізується висвітлення козацької тематики в українській літературі, а також у російській, польській, німецькій літературах. Крім того, окремі статті присвячені темі козацтва у творчості багатьох українських письменників (С. Дідовича, К. Саковича, І. Котляревського, М. Гоголя, Є. Гребінки, Я. Кухаренка, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Старицького, Д. Мордовця, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Українки Лесі, А. Чайковського, Вишні Остапа, О. Гончара, О. Довженка, В. Сосюри, Б. Лепкого, З. Тулуб, П. Панча, О. Ільченка, Ю. Мушкетика, П. Загребельного, В. Шевчука, Л. Костенко, М. Вінграновського, І. Драча, Д. Павличка, Славутича Яра та ін.) і закордонних майстрів пера.

У статті *Козацтво в образотворчому мистецтві* проаналізовано козацьку тематику в живописі і скульптурі – від найбільш ранніх творів до сьогодення. Крім того, в окремих статтях енциклопедії розповідається про творчість видатних художників козацтва та про окремі картини (див. С. Васильківський, М. Дерезус, А. Ждаха, І. Іжакевич, Ф. Красицький, О. Мазурик, А. Манастирський, О. Мурашко, Д. Нарбут, М. Пимоненко, І. Репін, О. Сластіон, К. Устиянович, «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Козак Мамай» та ін.).

Читач має змогу ознайомитися з аналітичною статтею *Козацтво і музичне та вокальне мистецтво*. Крім того, подано статті про найпопулярніші серед козаків музичні інструменти (*Кобза, Бандура*), про композиторів та співаків і про деякі музичні твори на козацьку тему (С. Гулак-Артемівський, М. Лисенко, А. Вахнянин, М. Вериківський, І. Паторжинський, В. Гомалія, «Запорожець за Дунаєм», «Запорізький марш» та ін.).

Окремі статті Малої енциклопедії присвячено висвітленню козацької тематики в українському театральному мистецтві і кінематографії (див. *Театральне мистецтво і козацтво, Українське козацтво в кіномистецтві*).

Козацьким мотивам в українському фольклорі присвячено, зокрема, статті *Козацтво і фольклор, М. Корж, І. Розсолода, М. Чурай*. Зацікавлять читача статті *Козацтво і українська мова, Козацькі прізвища*.

Низку статей присвячено музейним закладам, пов'язаним з українським козацтвом (див. *Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького, Запорізький державний обласний краєзнавчий музей, Музей гетьманства, Музей історії запорозького козацтва «Козацькі Могили», Національний музей історії України, Національний художній музей України, Суботівський історичний музей, Черкаський обласний краєзнавчий музей та ін.*).

Завершуючи огляд змісту нового енциклопедичного видання, можна констатувати, що з його сторінок перед читачем постає надзвичайно яскрава картина динамічного, напруженого і повнокровного життя українського козацтва. Разом з тим ця картина сповнена трагічних відтінків. Виникнувши в переломний момент історії України й виконавши важливу історичну роль, козацтво, на жаль, залишилось у минулому. Але ця Мала енциклопедія переконливо засвідчує, що, зійшовши з історичної арени, українське козацтво подарувало своєму народові неоціненну спадщину, яка дозволила нації вистояти у морі століть і відродитися. Козацтво назавжди вкарбувалося в історичну пам'ять українців, заповонило їхні душі, почуття, пісні й легенди. Воно вирішальним чином вплинуло на формування українського національного характеру та ментальності. І зовсім не випадково українці зверталися саме до козацького коріння та козацьких традицій, коли на порядок денний історія знову ставила питання їхнього національного і соціального визволення, відродження власного державного життя (див. статті *Вільне козацтво, Гайдамацький Кіш Слобідської України, Гетьманат, Українська Держава, Запорізький корпус, Карпатська Січ, Київська козащина 1855, Поліська Січ, Січовий рух, Українське козацтво, Українське національне козацьке товариство та ін.*). Немає сумніву, що сучасна українська державна нація не склалася б, коли б у неї не було козацького минулого.

Саме тому це минуле заслуговує на те, щоб знати його і ставитись до нього з повагою.

Ф. Г. Турченко

ЯК КОРИСТУВАТИСЬ ЕНЦИКЛОПЕДІЄЮ

Статті Малої енциклопедії «Українське козацтво» розміщено за абеткою. Їх назви подаються переважно в однині. У множині подано лише ті терміни, для яких уживання в цій категорії числа більш властиве (*Випищики, Жолдаки, Пластуни* тощо), а також ті, що в однині не вживаються (*Березневі статті 1654, Вільні військові села*). Коли назва статті складається з кількох слів, то вони подаються у традиційній послідовності (*Козацький суд, Рангові маєтності*); у деяких випадках першим стоїть слово або словосполучення, на яке падає логічний наголос (*Художня література українська про козацтво*).

Назви статей в енциклопедії подано великими літерами і виділено напівжирним шрифтом. Синоніми терміна подаються через кому світлим шрифтом. У біографічних статтях виділено лише прізвища, а ім'я та по батькові подано світлим шрифтом.

Дати в енциклопедії вказуються переважно за старим (юліанським) календарним стилем. Події, що відбувались починаючи з 1 (14) лютого 1918 р., подаються за новим (григоріанським) календарним стилем. Деякі важливі події подаються за старим і новим (у круглих дужках) календарними стилями. Всі дати подані арабськими цифрами.

В кінці багатьох статей зазначено історичну літературу, яка містить більш докладну інформацію. Коли змісту статті стосується лише частина тексту зазначених творів, тоді вказуються сторінки, на яких розміщена потрібна інформація.

Застосована в енциклопедії система посилань дозволяє читачеві легко знайти відомості з проблеми, яка його цікавить. У тих випадках, коли інформація з даного питання викладається і в інших статтях, даються внутрішні посилання: курсивом позначено назви статей з такою інформацією. Наприклад, у статті *Військове мистецтво українського козацтва* згадуються *морські походи* запо-

рожців та *прикордонна служба* козацтва, про які докладніше розповідається у спеціальних статтях.

Залежно від контексту окремі терміни, що виділяються в тексті статей курсивом, можуть подаватися як у повній формі (наприклад, *Визвольна війна українського народу середини 17 ст.*), так і в усіченій (*Визвольна війна*).

Більшість скорочень, застосованих в енциклопедії, є для української мови традиційними. У тих випадках, коли в статті часто зустрічається назва якоїсь історичної події, явища чи установи, то спочатку подається їх повна назва, а потім використовується їх абревіатура. Спеціальних скорочень, прийнятих лише в енциклопедичних виданнях, зовсім небагато. Слово чи словосполучення, які складають назву статті, всередині її скорочуються до перших літер (*Козацька медицина* – К. м.). Слова «місто», «острів», «річка» скорочені до початкових літер і вміщені перед власними географічними назвами (м. Київ, р. Самара, о. Хортиця). За енциклопедичною традицією при наведенні дат числа, які означають рік або роки, подаються без слів «рік», «роки» чи скорочень «р.», «рр.». Числівник «тисяча» скорочувався до «тис.» (наприклад, 3 тис.). Крім того, використовуються і такі скорочення, розшифрування яких не викликає труднощів (в т. ч. – в тому числі, т. зв. – так званий і т. ін.).

НЕМЕТРИЧНІ ОДИНИЦІ ВИМІРУ

Аршин	72 см
Вершок	4,5 см
Верста	1066 м
Лікоть	38–46 см
Сажень	216 см
Стопа	32,5 см
Чверть	18 см

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А Б В Г Г Д Е Є Ж З И І Й К Л М Н
О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ю Я